

ЕКОЛОГІЗАЦІЯ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА В УКРАЇНІ: ПОТОЧНИЙ СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

THE ECOLOGIZATION OF AGRICULTURE IN UKRAINE: CURRENT STATE AND PROSPECTS OF DEVELOPMENT

Лозо О.В., к.ю.н., доцентка,
асистентка кафедри екологічного права

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Нежиборець А.О., студентка IV курсу факультету адвокатури
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Комісарова Д.О., студентка IV курсу факультету адвокатури
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Стаття присвячена аналізу теоретико-правових засад екологізації сільського господарства в Україні та висвітленню основних проблем правового регулювання даної складової концепції сталого розвитку.

Автори зазначили, що дане питання є дуже актуальним, оскільки на сьогодні існують світові поглиблюванні екологічна та продовольча кризи. Забезпечення екологізації правовими засобами сприятиме сталості сільськогосподарського виробництва, функціонування якого є основою гарантування продовольчої безпеки України. Це також дозволить вирішити низку екологічних проблем у агросфері.

У статті проаналізовано наукові підходи до визначення поняття «екологізація» та напрямки, в яких вона має відбуватися. Розглянуто низку законодавчих актів, які сприяють екологізації сільського господарства та закріплюють перелік обов'язкових екологічних вимог щодо ведення сільськогосподарського виробництва. На підставі чого дослідниками зроблено висновок про значну увагу держави до цієї проблематики з одного боку та про недосконалість українського законодавства у цій сфері з іншого.

Акцентується увага на неналежному правовому регулюванні: моніторингу виконання заходів щодо запобігання змиву ґрунтів, що веде до надходження мінеральних та органічних речовин із сільськогосподарських угідь у водойми, а також оцінки обсягу втрат ґрунту; належного механізму притягнення до відповідальності за порушення екологічних вимог. Автори вказують, що питання дублювання повноважень різних органів, діяльність яких стосується процесу екологізації сільського господарства є досить вагомою проблемою, яка пов'язана з диференціацією регулювання в залежності від об'єкта, на який спрямовано негативний вплив сільськогосподарського виробництва.

Авторами сформульовано власні пропозиції, спрямовані на вдосконалення українського законодавства в цій сфері. Підкреслюється недостатність фінансового забезпечення розвитку екологічного агропромислового виробництва в Україні, порівняно з країнами Європейського Союзу.

Автори статті наполягають на тому, що на сьогодні існує нагальна потреба впроваджувати різноманітні інноваційні технології, у зв'язку з чим, потрібна якісна фінансова допомога аграрним товаровиробникам від держави, а також належне законодавче врегулювання правовідносин у цій сфері.

Ключові слова: екологізація, сталий розвиток, напрями екологізації, екологічна продукція, правова охорона навколишнього природного середовища, сільськогосподарське виробництво.

The article is devoted to the analysis of the theoretical and legal foundations of the ecologization of agriculture in Ukraine and to highlighting the main problems of legal regulation of this component of the concept of sustainable development.

The authors noted that this issue is very relevant, as the ecological and food crisis is deepening in the world today. Ensuring the ecologization by legal means will contribute to the sustainability of agricultural production, the functioning of which is the basis of guaranteeing food security of Ukraine. This will also allow solving a number of environmental problems in the agricultural sector.

In the article is performed an analysis of scientific approaches to defining the concept of the ecologization. The authors analyzed a number of legislative acts that contribute to the ecologization of agriculture and establish a list of mandatory environmental requirements for agricultural production, on the basis of which the researchers concluded that the state pays significant attention to this issue, but the imperfection of Ukrainian legislation in this area.

Special attention is focused on improper legal regulation, as so, monitoring of the implementation of measures to prevent soil erosion, which leads to the inflow of mineral and organic substances from agricultural land into reservoirs, as well as assessment of the amount of soil loss; the appropriate mechanism of prosecution for violations of environmental requirements. The authors indicate that the issue of duplicating the powers of various bodies whose activities relate to the process of the ecologization agriculture is a rather significant problem, which is associated with the differentiation of regulation depending on the object to which the negative impact of agricultural production is directed.

The authors formulated their own proposals aimed at improving Ukrainian legislation in this area.

In the work attention is focused on the insufficiency of financial support for the development of ecological agro-industrial production in Ukraine, compared to the countries of the European Union.

The authors of the article insist that today there is an urgent need to implement various innovative technologies, in connection with which, high-quality financial assistance to agricultural producers from the state is needed.

Key words: ecologization, directions of ecologization, sustainable development, eco-safe produce, environmental protection, agricultural production.

У 2022 році виповнюється 30 років з часу прийняття Сесією ООН у Ріо-де-Жанейро «Декларації з навколишнього середовища та розвитку» та Програми переходу до сталого розвитку під назвою «Порядок денний на XXI століття». Цьому передувало усвідомлення загрози глобальної екологічної катастрофи, яка була осмислена лише у 70-х роках минулого століття. Величезну роботу з підготовки ідеології сталого розвитку було проведено Римським клубом. Відсте-

жувалося безліч протиріч соціального, економічного та екологічного характеру, які демонстрували необхідність зміни природопідкорювальної парадигми на біосферну. За матеріалами Сесії Генеральною Асамблеєю ООН було ухвалено «Стратегію зі сталого розвитку до 2030 року». Програма визначила сімнадцять цілей сталого розвитку, спрямованих на: боротьбу з опустелюванням, деградацією земель; збереження ресурсів планети, тощо, і включала 169 завдань[1].

Реалізація концепції сталого розвитку в аграрній сфері потребує екологізації сільськогосподарського виробництва. Забезпечення екологізації правовими засобами сприятиме сталості сільськогосподарського виробництва, функціонування якого є основою гарантування продовольчої безпеки України.

Варто зазначити, що у всіх законодавчих актах України відсутнє визначення поняття «екологізація сільського господарства», однак, аналізуючи даний процес з різних напрямів, вчені сформулювали визначення даної складової концепції сталого розвитку. Відтак, О.В. Ходаківська зазначає, що екологізація сільського господарства – це системи загальнодержавних, галузевих і регіональних заходів, спрямованих на впровадження в практику сільськогосподарського виробництва якісно нових, екологічно безпечних видів техніки, технологій та організації матеріального виробництва, способів і методів функціонування аграрних та агропромислових комплексів з метою раціонального використання природних ресурсів, їх збереження, відтворення і підтримання динамічної екологічної рівноваги в навколишньому середовищі, виробництва безпечних для здоров'я людини харчових продуктів та гармонізації взаємовідносин у системі «людина – суспільство – природа» [2, с. 110].

Р. М. Безус у свою чергу вказує, що екологізація є напрямом розвитку сільського господарства, що базується на освоєнні екологічних методів господарювання, забезпечує розширене відтворення природних і антропогенних ресурсів за рахунок формування стійких еколого-економічних систем, спрямованих на збільшення обсягів виробництва конкурентоспроможної продукції через створення стійкого агроландшафту за використання екологічних методів господарювання на основі впровадження адаптивно-ландшафтних систем землеробства, раціонального залучення до господарського обороту і підвищення ефективності використання природних, матеріальних і трудових ресурсів сільської місцевості [3, с. 54].

Т. В. Курман зазначає, що під «екологізацією сільськогосподарського виробництва» слід розуміти, встановлений в аграрному законодавстві, механізм реалізації екологічних нормативів, вимог і приписів як уповноваженими державними органами, органами місцевого самоврядування, так і самими аграрними товаровиробниками щодо захисту довкілля, еколого збалансованого використання природних ресурсів, виробництва якісної та екологічно безпечної сільськогосподарської продукції рослинництва, тваринництва, аквакультури й агролісівництва в процесі сільськогосподарського виробництва для забезпечення його сталого розвитку [4, с. 97-98].

Екологізація сільськогосподарського виробництва спрямована саме на забезпечення розширеного виробництва екологічно чистої та безпечної продукції при забезпеченні родючості ґрунтів, збереженні основних невідновлюваних та умовно відновлюваних ресурсів, що використовуються у виробництві сільськогосподарської продукції.

Т. К. Оверковська у своїй роботі вказує, що до основних напрямів екологізації сільськогосподарського виробництва належать: застосування ґрунтозахисних технологій ведення аграрного виробництва; мінімізація техногенного впливу на землі сільськогосподарського призначення; здійснення заходів охорони земель сільськогосподарського призначення та ґрунтів; оптимізація структури землекористування [5, с. 137]. Автори не в повній мірі погоджуються з думкою авторки, адже вона у своїй роботі, охоплює лише екологізацію сільськогосподарського землекористування як один з напрямів екологізації сільськогосподарського виробництва, а всі інші не бере до уваги.

Натомість Т. В. Курман, визначаючи питання, в яких напрямках має відбуватися екологізація традиційного сільськогосподарського виробництва, зазначає усі напрями,

до яких належить: 1) екологізація технологій ведення сільськогосподарського виробництва в рослинництві, тваринництві, аквакультури, агролісівництві; 2) екологізація сільськогосподарського землекористування; 3) екологізація сільськогосподарської техніки; 4) екологізація природокористування; 5) екологізація поводження з відходами сільськогосподарського виробництва; 6) екологізація захисту сільськогосподарських тварин і рослин; 7) екологізація системи біобезпеки у сфері традиційного сільськогосподарського виробництва; 8) екологізація свідомості селян [4, с. 98].

Слід зазначити, що чинне законодавство України містить лише деякі окремі положення щодо забезпечення екологізації сільського господарства.

Відтак, стаття 3 Конституції України проголошує людину, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека – найвищою соціальною цінністю, а стаття 16 Основного Закону України передбачає, що забезпечення екологічної безпеки і підтримання екологічної рівноваги на території України є обов'язком держави [6]. Звідси можна зробити висновок, що захист прав людини на життя та здоров'я шляхом забезпечення виробництва якісної, екологічно чистої та безпечної сільськогосподарської продукції та збереження безпечного довкілля – є обов'язком держави.

На законодавчому рівні закріплено, що раціональне використання природних ресурсів, забезпечення екологічної безпеки життєдіяльності людини – невід'ємна умова сталого економічного та соціального розвитку України. У п. 4 ч. 1 ст. 3 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» вказано, що екологізація матеріального виробництва на основі комплексності рішень у питаннях охорони навколишнього природного середовища, використання та відтворення відновлюваних природних ресурсів, широкого впровадження новітніх технологій належить до основних принципів охорони навколишнього природного середовища [7].

Нині існує низка нормативно-правових актів, які сприяють екологізації сільського господарства та закріплюють перелік обов'язкових екологічних вимог щодо ведення сільськогосподарського виробництва. До них належать: Закони України «Про пестициди і агрохімікати», «Про охорону земель», «Про меліорацію земель», «Про відходи», «Про державну систему біобезпеки при створенні, випробуванні, транспортуванні та використанні генетично модифікованих організмів», «Про основні принципи та вимоги до органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції», «Про оцінку впливу на довкілля», «Про стратегічну екологічну оцінку». Екологічні вимоги до використання природних ресурсів в сільськогосподарській діяльності визначені в Земельному кодексі України, Водному кодексі України та Кодексі України про надра.

Слід зазначити, що у Розділі 1 Закону України «Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 року» було прямо передбачено, що екологізація господарської діяльності є обов'язком держави, а одним із завдань у сфері інтеграції екологічної політики та вдосконалення системи інтегрованого екологічного управління є впровадження підготовка державних цільових програм з екологізації окремих галузей національної економіки, що передбачають технічне переоснащення, запровадження енергоефективних і ресурсозберігаючих технологій, маловідходних, безвідходних та екологічно безпечних технологічних процесів [8]. У редакції чинного Закону України «Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року» дане завдання відсутнє, хоча в даному нормативно-правовому акті велика увага приділяється самому процесу екологізації, зокрема законом передбачено: впровадження інструментів сталого споживання і виробництва; вдосконалення системи кадастрів

природних ресурсів, державної статистичної звітності з використання природних ресурсів і забруднення навколишнього природного середовища; забезпечення сталого використання й охорони земель, покращення стану уражених екосистем і сприяння досягненню нейтрального рівня деградації земель; підвищення рівня обізнаності населення, землевласників і землекористувачів щодо проблем деградації земель. Автори закону пояснюють це тим, щов Україні було розроблено національну систему цілей сталого розвитку, що має забезпечити підґрунтя для подальшого планування розвитку України; забезпечити такий стан довкілля, що сприятиме якісному життю і благополуччю нинішніх та прийдешніх поколінь; досягнути високого рівня освіти та охорони громадського здоров'я [9].

Однак, вчені одноголосно погоджуються з тим, що наявність значної кількості нормативно-правових актів, які стосуються екологізації сільськогосподарського виробництва, не зменшує кількість порушень екологічних вимог з боку аграрних товаровиробників у процесі їх діяльності. У науковій доктрині існує думка щодо того, що для повноцінного функціонування вже існуючих чинних нормативно-правових актів, що сприяють екологізації сільського господарства необхідно прийняти ще близько 60 регламентів та директив, які стосуються саме даного процесу [4, с. 96].

Автори вважають, що головною проблемою у сфері регулювання процесу екологізації є не кількість нормативно-правових актів, що регулюють дану сферу, а їх якість. Відтак, варто зазначити, що жодним нормативно-правовим актом не передбачено моніторингу виконання заходів щодо запобігання змиву ґрунтів, що веде до надходження мінеральних та органічних речовин із сільськогосподарських угідь у водойми, а також оцінки обсягу втрат ґрунту, на відміну від практики Єдиної аграрної політики ЄС. Для усунення наявних прогалин необхідна уніфікація інформаційних систем, що забезпечують зберігання та обробку результатів моніторингу з метою забезпечення сприятливого стану навколишнього природного середовища сільських територій.

Відповідно, проекти, спрямовані на збереження родючості ґрунтів та зниження негативного впливу на навколишнє природне середовище, повинні реалізовуватися в рамках комплексних екологічних проектів (далі-КЕП) державної програми розвитку сільського господарства та сільських територій. Показником результативності КЕП може бути інтегральний показник зростання кількості сільських округів, територій яких відповідають вимогам «сприятливого стану навколишнього середовища» або «задовільного стану навколишнього середовища». Сільські округи, що відповідають вимогам «сприятливого стану навколишнього середовища», можуть бути рекомендовані інвесторам для розвитку виробництва органічної продукції. Застосування показника результативності КЕП дозволить зібрати інформацію про площу сільських територій, реально готових до організації виробництва органічної продукції.

На нашу думку, не лише збереження родючості ґрунтів та забезпечення безпеки продовольчої продукції, а й зниження негативного впливу сільськогосподарського виробництва на навколишнє природне середовище, насамперед, на водні ресурси, має увійти до складу пріоритетів аграрної політики країни. Це дозволить об'єднати в єдиній інформаційній системі результати моніторингу стану земель сільськогосподарського призначення та впливу аграрного виробництва на довкілля, що проводиться різними органами.

Ще одним недоліком у сфері правового регулювання здійснення екологізації сільського господарства є те, що на законодавчому рівні за різними органами одночасно закріплені однакові функції у сфері управління й контролю за еколого-збалансованим та раціональним вико-

ристанням природних ресурсів. Повністю погоджуємося з К. А. Кондратьєвою, яка доходить висновку, що особливістю правового регулювання екологічних питань у сфері сільськогосподарського виробництва є одночасне регулювання відносин у цій сфері з декількох центрів, а саме – через головні центральні органи виконавчої влади, які здійснюють державну політику у сфері охорони навколишнього природного середовища, аграрного виробництва та охорони здоров'я населення. Це обумовлюється диференціацією регулювання в залежності від об'єкта, на який спрямовано негативний вплив сільськогосподарського виробництва [10, с. 4].

Не можна не погодитися з Н. В. Кравець, яка зазначає, що на законодавчому рівні слід чітко розмежувати повноваження державних органів у сфері управління й контролю за раціональним використанням природних ресурсів аграрними товаровиробниками у процесі сільськогосподарської виробничої діяльності, а органам контролю мають бути надані дієві та ефективні механізми для здійснення своїх функцій у цій сфері та для застосування заходів відповідальності у разі порушення приписів законодавства [11, с. 70-71].

Також значною проблемою є відсутність законодавчого закріплення належного механізму притягнення неналежних та недобросовісних аграрних товаровиробників до відповідальності за порушення екологічних вимог, закріплених у низці законодавчих актів. Відтак, не дивлячись на те, що у статті 68 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища», передбачено, що відповідальність за порушення законодавства про охорону навколишнього природного середовища несуть особи, винні у: порушенні прав громадян на екологічно безпечне навколишнє природне середовище; порушенні норм екологічної безпеки; допущенні наднормативних, аварійних і залпових викидів і скидів забруднюючих речовин та інших шкідливих впливів на навколишнє природне середовище; порушенні природоохоронних вимог під час провадження діяльності, пов'язаної з поводженням з генетично модифікованими організмами, деякі товаровиробники до сих пір використовують неякісні, небезпечні, однак швидкодіючі засоби для боротьби зі шкідниками і хворобами рослин, інші хімічні речовини; з перевищенням встановлених норм, застосовують ГМО у виробництві сільськогосподарської продукції; перевищують кількість викидів хімічних речовин, пилу; засмічують довкілля. Тому, ми вважаємо, що на законодавчому рівні слід закріпити механізм притягнення до відповідальності винних осіб за порушення екологічних вимог [7].

На державному рівні передбачено впровадження нових технологій у галузі сільського господарства з метою збереження та зростання природного потенціалу в умовах забезпечення безпеки продуктів харчування [9]. У сільському господарстві використовуються як традиційні, так і специфічні напрями інноваційної діяльності.

До традиційних можна віднести: технології виробництва машин та обладнання; нові методи підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації працівників; нові форми організації, фінансування та кредитування виробництва; інші технологічні, організаційні, соціальні напрями. До специфічних напрямів відносять: меліоративно-екологічні, селекційно-генетичні та біотехнологічні. У рамках специфічних напрямів створюються продуктивні й стійкі сорти та гібриди рослин, біологічні засоби захисту; впроваджуються екологічні та ресурсозберігаючі технології обробітку землі.

У розвинених країнах вже почали впроваджувати в агровиробництво такі інновації, як: датчики CraftScanner для контролю глибини обробітку ґрунту, «розумна» теплиця, «зелені» технології, сучасні технології точного висіву, ферма у стилі Uber, агроботи. Дані інновації є досить затратними, тому на державному

рівні необхідною є фінансова підтримка аграрного товаровиробника.

Варто зазначити, що відповідно до Закону України «Про Державний бюджет України на 2022 рік», для Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України було передбачені видатки на суму 11 615 245,2 тис. гривень, що становить близько 0,5 % від загальної суми видатків на 2022 рік. Міністерство економіки України отримало 20 822 480,3 тис. гривень, що склало 0,8 % від усієї суми видатків [12]. У той же час, відповідно до Закону України «Про Державний бюджет України на 2019 рік», з Державного бюджету на здійснення екологічної політики було виділено 8 768 743,8 тис. гривень, що складає приблизно 0,8% від суми всіх видатків Державного бюджету, для Міністерства аграрної політики передбачено видатки в обсязі 12 341 643,0 тис. гривень, що становить приблизно 1,1% від загальної суми видатків [13]. Варто зазначити, що витрати з бюджету Європейського Союзу на аграрну політику становлять 33,2 % від загальної кількості, 96,5 % з яких припадає на сільське господарство та морську політику, а 3,5 % – на навколишнє природне середовище та вплив на клімат [14, с. 41].

Таку різницю у відсотковому співвідношенні загальної суми видатків та видатків, спрямованих для профільних міністерств у 2019 і 2022 році можна пояснити тим, що більшість видатків з Державного бюджету країни передбачено для Міністерства оборони України, оскільки повномасштабна війна, яка почалась 24 лютого 2022 року є дуже затратною.

Голова Комітету з питань всесвітньої безпеки Габріель Ферреро-і-де-Лома-Орсіо зазначив, що війна, яка триває на території України, торкнулася, у тому числі, сотні міль-

йонів людей у всьому світі, які тепер зіткнулися зі зростанням вартості продовольства, зниженням доступності здорового раціону, зростанням цін та дефіцитом енергії та добрив [15, с. 4].

Дійсно, внаслідок воєнних дій близько 30% земель сільськогосподарського значення України потрапило під окупацію чи у зону активних бойових дій, були знищені посіви та зерносовища [16]. Сільськогосподарська техніка та обладнання також зазнають пошкоджень в результаті обстрілів, авіаударів та бойових дій, що відбуваються в безпосередній близькості. У зв'язку з цим, на нашу думку, в країні виникла ще більша необхідність впроваджувати різноманітні інноваційні технології, винаходити нові методи покращення якості ґрунтів, водних об'єктів, тощо, для чого, у свою чергу, потрібна якісна фінансова допомога аграрним товаровиробникам від держави.

Підсумовуючи все вищезазначене, можемо дійти висновку, що вимоги щодо екологізації сільського господарства містяться у значній кількості нормативно-правових актів, що свідчить про увагу держави до цього питання. Законодавче врегулювання екологізації на сьогодні є недосконалим, тому необхідними є подальші зміни у законодавстві з метою: зниження негативного впливу сільськогосподарського виробництва на навколишнє природне середовище; запобігання вчиненню аграрними товаровиробниками правопорушень (механізм реалізації відповідальності); удосконалення економічного механізму стимулювання екологізації виробничих процесів у сільському господарстві; стимулювання інвестицій у ресурсозберігальні та еколого-орієнтовані технології; запровадження інноваційних технологічних рішень у галузі переробки відходів виробництва та утилізації.

ЛІТЕРАТУРА

1. Цілі сталого розвитку: веб-сайт. *Global Compact. Network Ukraine*. URL: <https://globalcompact.org.ua/pro-nas/tsili-stijkogo-rozvytku/> (дата звернення: 20.10.2022).
2. Ходаківська О.В. Екологізація аграрного виробництва: монографія. Київ: ННЦ ІАЕ, 2015. 350 с.
3. Безус Р.М., Антонюк Г.Я. Ринок органічної продукції в Україні: проблеми та перспективи. *Економіка АПК*. 2011. № 6. С. 47–52.
4. Курман Т. В. Екологізація традиційного сільськогосподарського виробництва як засіб забезпечення його сталого розвитку: правові аспекти. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. № 4. 2018. С. 95–99.
5. Оверковська Т. К. Правові засади екологізації сільськогосподарського виробництва. *Підприємство, господарство і право*. 2018. № 6/2018. С. 136–141.
6. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР / *Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
7. Про охорону навколишнього природного середовища: Закон України від 25.06.1991 № 1264-XII. *Відомості Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1264-12#Text> (дата звернення: 20.10.2022).
8. Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 року: Закон України від 21.12.2010 № 2818-VI (втратив чинність 01.01.2020 року). *Відомості Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2818-17#Text> (дата звернення: 23.10.2022).
9. Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року: Закон України від 28.02.2019 № 2697-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2697-19#Text> (дата звернення: 23.10.2022).
10. Кондратьєва К. А. Правове регулювання екологічної безпеки в сфері сільськогосподарського виробництва в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06/ Київський нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2013. 16 с.
11. Кравець Н. В. Екологізація аграрного виробництва як принцип аграрного права: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06 / Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2015. 187 с.
12. Про Державний бюджет України на 2022 рік: Закон України від 02.12.2021 № 1928-IX. *Відомості Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1928-20#Text> (дата звернення: 26.10.2022).
13. Про Державний бюджет України на 2019 рік: Закон України від 23.11.2018 № 2629-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2629-19#Text> (дата звернення: 26.10.2022).
14. Economic and Budgetary Outlook for the European Union 2022. URL: [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2022/698897/EPRS_STU\(2022\)698897_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2022/698897/EPRS_STU(2022)698897_EN.pdf) (дата звернення: 26.10.2022).
15. FAO. 2022. Доклад о работе 33-й сессии Региональной конференции для Европы, Лодзь, Польша. 33 с. URL: <https://www.fao.org/3/nj289gu/nj289gu.pdf> (дата звернення: 27.10.2022).
16. Як війна вплинула на ринок праці у сфері сільського господарства?: веб-сайт. *MilkUA.info*. URL: <http://milkua.info/uk/post/ak-vijna-vplnila-na-rinok-praci-u-sferi-sil'skogo-gospodarstva> (дата звернення: 27.10.2022).